

Bert Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort. Een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse schriftuurlijke lyriek* (Dissertatie Utrecht 1993; Hilversum: Verloren, 1993, 396 blz., f79,-, ISBN 90 6550 363 3).

De studie, een in Utrecht verdedigde dissertatie, houdt zich bezig met de zogenaamde 'schriftuurlijke liederen', dus liederen waarin de ervaringen, speciaal de godsdienstige ervaringen, van de zestiende-eeuwse mens versmolten zijn met bijbelse taal, motieven en verhalen. Het zijn dus geen berijmde psalmen, maar een vrijere, subjectieve uiting van de vroomheid van mensen, die in de zestiende eeuw voor de reformatie kozen. Ze zijn gedicht vanaf de jaren twintig tot in de jaren tachtig, en zijn vanaf 1546 in verzamelwerkjes uitgegeven. De literaire waarde is over het algemeen gering, de historische des te groter. Ze geven geen uitgewogen theologische verhandelingen, maar laten zien, hoe mensen het 'nieuwe geloof' beleefden, het oude soms fel aanvielen, zichzelf en elkaar troostten in de vervolgingen en voorbereidden op de dood door beulshanden.

Het onderzoek van deze liederen heeft de laatste vijftig jaar zo goed als stilgelegen. Het is dan ook van groot belang, dat Hofman het weer aanvat. Nu zijn er vele aspecten te bestuderen. Een eerste is de bijna technische vraag naar de hoeveelheid bewaarde liederen, de datering ervan, de beschrijving van bewaarde en de reconstructie van verloren gegane bundels, de samenhang tussen de verschillende bundels, gegevens over dichters en uitgevers etc. Een tweede aspect betreft het (kerk)historische kader van de liederen. De liederen, in een periode van circa zestig jaar vervaardigd, weerspiegelen de verschillende stromingen van de reformatie en de stadia waarin ze verliep. Een derde betreft de inhoud. Welke vormen van geloof, welke soorten van polemieken enz., vindt men in de liederen.

De auteur heeft veel aandacht besteed aan het eerste aspect en in de behandeling daarvan goede resultaten geboekt. Hij gaat uitvoerig in op de samenhangen tussen de verschillende bundels en op de wijzigingen, die de liederen ondergingen, wijzigingen die vaak een 'protestantisering' betekenden. Hofman gaat vaak in gesprek en voert een kritische discussie met de bekende studie van F. C. Wieder uit 1900. Het bibliografische element trekt uiteraard veel profijt van de belangrijke vorderingen, die de boekwetenschap in de laatste eeuw heeft gemaakt.

Ik vind het moeilijk, een beoordeling te geven van het (kerk)historische kader, waarin Hofman de liederen plaatst. Het betreft hier uiteraard een voor de studie centraal gedeelte: de schriftuurlijke liederen tonen, wat het nieuwe geloof voor zijn aanhangers betekende. Wil een behandeling van dit aspect zinvol zijn, dan moet zij uitgaan van een historisch kader, dat op de hoogte is van de huidige stand van het onderzoek en zij moet over het nodige instrumentarium beschikken om een bepaald lied in verband te kunnen brengen met een reformatorische stroming. Helaas schiet het boek in beide opzichten ernstig te kort. De auteur onderscheidt sacramentariërs, dopers, gereformeerden en calvinisten en verantwoordt deze benamingen. Daarnaast komt telkens weer de benaming 'hervormd(en)' voor, zonder dat de schrijver ergens uitlegt, wat hij daarmee precies bedoelt. Ik krijg de indruk, dat hij hen met gereformeerden gelijkstelt. De laatste term gebruikt hij voor de meer radicale hervormingsgezinden van 1545-1560, die met de oude kerk gebroken hadden en zij worden weer onderscheiden van de calvinisten, die na 1560 de overhand krijgen. De hier gebezigde terminologie is een bron van onduidelijkheden en fouten. Er zijn rond 1550 geen gereformeerden in de Nederlanden, 'hervormd' kan men beter reserveren voor de negentiende eeuw en de calvinisten van na 1560 zijn gereformeerden van verschillende snit, waaronder calvinisten.

Het ergst is het gesteld met de behandeling van het derde aspect. De schrijver heeft als uitgangspunt, dat velen een 'beking', een 'bliksemingslag van vernieuwing' meemaken.

Daarmede begint hij zelfs zijn uiteenzettingen. Dit uitgangspunt is onjuist, zoals de voorbeelden die hij geeft—Luther in de eerste plaats! — voldoende duidelijk maken. Het gevolg van dit valse uitgangspunt is ernstig. Hofman heeft geen oog voor de geleidelijke veranderingen, die meer kenmerkend zijn dan de blikseminslagen. Het is bij hem of-of: of 'hervormd', of 'rooms', eventueel: 'katholiek' (bedoeld is: middeleeuws). Hij bestrijdt dan ook Wiederen Smit, die meer in termen van geleidelijkheid en overgang spreken. Een passage als de bladzijden 125-132 is kenmerkend voor deze visie. Twee liederen met hetzelfde thema, maar volgens de auteur gaapt tussen beide een kloof. De visie is echter onhoudbaar. Interessant is juist, dat het gemeenschapelijke motief, de strijd tussen vlees en geest, typisch middeleeuws is, maar dat in de uitwerking in beide liederen elementen van een nieuwe wijze van denken te vinden zijn. Ik noem een tweede voorbeeld, te vinden op de bladzijden 196-197. Het betreft een 'dopers' lied, dat omgewerkt is in gereformeerde zin. Men deed dit door zes regels te schrappen, 'juist de regels die de 'ketterij' bevatten'. Ik moet bekennen, dat ik in deze regels met citaten van en zinspelingen op Paulus geen spoor van doperse ideeën vinden kan. Een laatste voorbeeld. Op de bladzijden 106-109 worden twee versies van één lied behandeld. Beide zijn volgens Hofman 'duidelijk van hervormde signatuur', een kwalificatie die hij grondt op een formeel kenmerk. Inhoudelijk is niets van typisch reformatorische aard in beide versies te ontwaren. Hofman gaat nog verder: één van beide vertoont sporen van een militant anabaptistische, omdat de armen daarin 'leden van Christus' worden genoemd. Helaas, men vindt die uitdrukking bij Paulus en ze wordt overgenomen door — ik doe slechts een greep — Hieronymus, Erasmus en alle reformatoren.

Samenvattend kan ik slechts zeggen, dat het boek ons weinig verder helpt. Het is jammer, dat de schrijver zich voor zijn beeld van de zestiende eeuw, ook als hij nieuwere literatuur gebruikt, uiteindelijk terugtrekt op populaire visies van de negentiende eeuw. Het boek is daardoor helaas onbruikbaar voor het huidige onderzoek.

C. Augustijn

O. Boersma, *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen, 1568-1585* (Dissertatie Theologische academie, uitgaande van de Johannes Calvijnsstichting, Kampen, 1994; S. 1: s. n. (te bestellen bij O. Boersma, Leidsestraatweg 11, 2341 GR Oegstgeest), 1994, viii + 319 blz., f39,90, ISBN 90 9006956 9).

The importance of the refugee churches in general for the history of the Reformation, and to some extent of the Revolt, in the Netherlands is clear, but it might be asked whether the London churches have not already been more than adequately covered by the recent works of Pettegree and Grell'. I The author of this doctoral dissertation was obviously aware of this problem, and apparently originally intended to concentrate on the tiny Italian church in London, but found that it was impossible to study it without also bringing in the Dutch and French churches with which it was so intimately involved. The result is a careful study of the three churches in a period which was crucial not only for the development of the Reformed Church, but also of the Revolt. Apart from a full consideration of the Italian church and its membership, Boersma has made a significant contribution by prosopographical studies of the membership, especially the ministers and elders, of these churches, and through the study of their exercise of congregational discipline. Underlying this study is a sense of a lost opportunity: the distinctive tradition of the London churches — which, however, is never very clearly defined — could have made a